

Research article

The situation of Ziya-e Sultani in Khorasan and Transoxiana (From the beginning of the Abbasids to the fall of the Samanids)

Ali Najafzadeh (a)*, Mohammad-Taghi Imanpour (b)

- a) Assistant Professor, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, University of Birjand, Birjand, Iran
- b) Professor, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran. (Timanpour@um.ac.ir)

Keywords

Khorasan, Transoxiana, Ziya-e Sultani, Abbasid Caliphate, Samanids, Ziya-e Khase

Citation

Najafzadeh, A., & Imanpour, M. T. (2025). The situation of Ziya-e Sultani in Khorasan and Transoxiana (From the beginning of the Abbasids to the fall of the Samanids). *Journal of Greater Khorasan*, 16(59), 111-130.

Use your device to scan and read articles online

Abstract

Ziya-e Sultani was the lands belonging to the Abbasid caliphate, which included various types such as Zia Khasa, Abbasi, Faratiyah, and Mustahdesah. The ownership and income of Ziya-e Sultani was exclusive to the caliphs. These properties were mostly in Iraq and Khuzestan, but there were also in other regions such as Khorasan, Transoxiana and Fars. After the fall of the Umayyads, these properties were transferred to the Abbasids, and then during two centuries of going ups and coming downs, they were greatly reduced during the Samanid period. Although a lot of researches have been conducted on the condition of Khorasan during the Abbasid period, but no research has been done on Land ownership and Ziya-e Sultani. Therefore, based on ancient sources and descriptive-analytical method, in the present research, an attempt has been made to answer questions about the way of emergence, characteristics, causes of growth and then reduction of Ziya-e Sultani wastage in Khorasan and Transoxiana. It seems that the Ziya-e Sultanate in Khorasan and Transoxiana was created and developed by the confiscation of Umayyad properties and other opponents and rebels in the first half of the Abbasid caliphate. Then, from the second half of the Abbasid caliphate and simultaneously with the Tahirian and Samanid governments, their size and importance were reduced due to their handing over in the form of vassalage and sale.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jgk.2023.367649.1084>

URL: https://jgk.imamreza.ac.ir/article_228329.html

©Authors retain the copyright and full publishing rights.

* Corresponding Authors: (anajaf@birjand.ac.ir)

Introduction

During the Abbasid period, land ownership became more diverse. Private ownership, the estates (*ḍiyā'*) of the caliphs and their relatives, and endowments (*waqf*) were the most important types of property. Lands belonging to the caliphal institution held greater significance, as they placed the caliphs among the major landowners and constituted a crucial part of their income. The methods of acquiring these estates and their decrease or increase varied over the long Abbasid period. The origin of these lands traced back to properties confiscated from the Umayyads and their affiliates, but their extent gradually increased. These lands were referred to by names such as *ṣawāfi al-sultān* (Sultan's crown lands) and *ḍiyā' sultānī* (royal estates). Khorasan and Transoxiana were significant regions of the caliphate in the early Abbasid period where the caliphs held estates. While much research has been conducted on the history of Khorasan during the Abbasid era and the local dynasties of the Tahirids, Saffarids, and Samanids, no independent study has specifically addressed the status of land ownership, particularly the royal estates (*ḍiyā' sultānī*), in that region. Therefore, this article attempts, based on sources, to answer the following questions: How did the royal estates in Khorasan and Transoxiana emerge and develop? How did the ownership of these royal estates change, and what was their fate in Khorasan and Transoxiana?

Materials and Methods

As the research topic is historical, its data was collected from sources dating to the early Islamic centuries. Consequently, the information gathering method was based on library research. After classifying and cross-referencing historical data from the sources, the aim has been to provide a clear picture of the status of royal estates in Khorasan and Transoxiana from the beginning of the Abbasid period until the fall of the Samanids, using a descriptive-analytical method.

Discussion and Findings

Royal estates (*ḍiyā' sultānī*) were one of the most important types of land ownership during the Abbasid period. This ownership was established through the confiscation of lands belonging to the Marwanids and the Umayyads. The confiscation of Umayyad properties and the suppression of rebellions were the primary methods through which royal estates emerged in Khorasan and Transoxiana. Confiscating the lands of opponents or local governors aligned with the Umayyads was a common practice during the conquests of Abu Muslim. The Abbasid caliphs held significant personal estates in Khorasan. A major portion of the Umayyad estates was restored during the Abbasid period. The estates of the Kidarkhina family in Bukhara were among the most important examples in this regard. Suppressing rebellions was another way royal estates expanded. The fate of the Bukhār Khudāh family exemplifies confiscation and transfer of ownership in favor of the Abbasid caliph. Rebellions following Abu Muslim's death were also factors contributing to the increase of royal estates. Some military commanders loyal to the caliphate, who were effective in suppressing rebellions, received estates as rewards, illustrating a facet of land ownership change. An example of this was the granting of Ushtīkhan to 'Ajīf ibn 'Anbasa. After his death, these estates were confiscated and became royal property. The rise of the Tahirids in Khorasan did not create a fundamental change in the royal estates. However, the caliphs granted some of these estates as *iqṭā'* (land grants) to governors. For instance, the village of Askjagat, which Abu Ahmad al-Muwaffaq bi-llāh granted as *iqṭā'* to Muhammad ibn Tahir. During the Tahirid period, the most important methods of land ownership change were through granting *iqṭā'*, buying and selling, and endowment (*waqf*). With Ya'qub ibn al-Layth's entry into Nishapur, most of the Tahirids' personal estates were converted into governmental estates in favor of the Saffarids, although

Tahirid estates in Transoxiana underwent less change. With the rise of the Samanids in Transoxiana and Khorasan, extensive changes occurred in land and property ownership within the Saffarid realm. The Samanids brought some estates and royal domains (*diyā' khāṣṣa*) under their own ownership. The most significant indication of the Samanids becoming landowners was the establishment of the *dīwān al-diyā'* or *dīwān al-amlāk al-khāṣṣa* (Bureau of Royal Estates/Specific Properties) during the time of Nasr ibn Ahmad ibn Isma'il al-Samani. The Abbasid caliph could no longer maintain royal estates in more distant regions like Khorasan and Transoxiana. Therefore, he decided to sell them peacefully. The caliph sold caliphal estates to pay the salaries of soldiers. Amir Isma'il al-Samani purchased estates from the royal domains in Transoxiana. This action transformed the caliph's royal estates into the private estates (*diyā' khāṣṣa*) of the Samanid amir. Jūy-i Mūliyān, Dashtak, and the estates of Bukhār Khudāh were among the royal estates that came to the Samanids. Probably, some royal estates in Transoxiana were sold to influential figures within the caliphal administration. The village of Arthakhshamiyin in the district of Khwarazm, belonging to Ibn al-Furat, was one such estate. By purchasing caliphal estates, the Samanids created private estates (*diyā' khāṣṣa*), which represented a new form of ownership belonging to them.

Conclusion

The change of caliphate from the Umayyads to the Abbasids had various political, social, and economic consequences. The change in land ownership was one consequence of this event. This change led to the confiscation of Umayyad estates, large landowners, and even the estates of Nasr ibn Sayyar's secretaries in Khorasan and Transoxiana by Abu Muslim. Some confiscated Umayyad estates, like those of the

Kidarkhina family in Bukhara, were also restored to their owner. Numerous rural rebellions in the early Abbasid period and their defeat provided the grounds for confiscating the estates of the vanquished, most of which became royal estates. The dismissal of major commanders like Afshin and 'Ajfīf ibn 'Anbasa during Caliph al-Mu'tasim's reign also led to the confiscation of their estates in Transoxiana. From the late Tahirid period, especially during the time of Muhammad ibn Tahir, part of the royal estates were granted as *iqṭā'* by al-Mu'tamid and his brother al-Muwaffaq; some of these were later sold to private owners. Ya'qub al-Layth al-Saffar also confiscated most of the Tahirid estates in Nishapur, a change confined to Khorasan. Concurrent with the establishment of the Samanid state, the financial and political conditions of the caliphate changed. Amir Isma'il al-Samani purchased a significant portion of the royal estates, including those of Bukhār Khudāh, the lands of Jūy-i Mūliyān, and Dashtak, from Hasan ibn Talut, the agent of the Abbasid caliph, and incorporated them into the private royal estates (*diyā' khāṣṣa*). The financial difficulties of the caliphate led to the sale of royal estates in various regions. Consequently, through a natural process, a major part of the royal estates were transformed into the private estates of the Samanids with the formation of local governments in Khorasan and Transoxiana and the decline of the caliphate's direct influence.

پژوهشنامه خراسان بزرگ

دوره ۱۶، شماره ۵۹، تابستان ۱۴۰۴

ISC | MSRT | ICI

شاپا الکترونیکی: ۲۷۱۷-۱۶۷۱

شاپا چاپی: ۲۲۵۱-۶۱۳۱

مقاله پژوهشی

وضعیت ضیاع سلطانی در خراسان و ماوراءالنهر (از آغاز عباسیان تا سقوط سامانیان)

علی نجف‌زاده^(الف)، محمدتقی ایمان‌پور^(ب)

(الف) استادیار، گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه بیرجند، بیرجند، ایران

(ب) استاد، گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران (Timanpour@um.ac.ir)

چکیده

ضیاع سلطانی، زمین‌های متعلق به خلافت عباسی بود که شامل انواع مختلفی نظیر ضیاع خاصه، عباسی، فراتیه و مستحدثه می‌شد. مالکیت و درآمد ضیاع سلطانی مختص خلفا بود. این املاک بیشتر در عراق و خوزستان بودند، اما در سایر مناطق نظیر خراسان، ماوراءالنهر و فارس نیز وجود داشت. این املاک بعد از سقوط امویان به عباسیان منتقل شد و سپس طی دو قرن فراز و نشیب فراوان در دوره سامانیان، به شدت کاهش یافت. با وجود پژوهش‌هایی درباره وضعیت خراسان در دوره عباسیان، اما درباره زمینداری و ضیاع سلطانی تحقیقی صورت نگرفته است. در پژوهش حاضر تلاش شده با تکیه بر منابع و مطالعه کتابخانه‌ای و روش توصیفی-تحلیلی به پرسش‌ها درباره شیوه پیدایش، ویژگی‌ها، علل رشد و سپس کاهش ضیاع سلطانی در خراسان و ماوراءالنهر پاسخ داده شود. به نظر می‌رسد ضیاع سلطانی در خراسان و ماوراءالنهر با مصادره املاک امویان و سایر مخالفان و شورشیان در نیمه اول خلافت عباسیان پدید آمد و توسعه یافت. سپس از نیمه دوم خلافت عباسیان و همزمان با حکومت طاهریان و سامانیان به دلیل واگذاری آن‌ها به شکل اقطاع و همچنین فروش، از وسعت و اهمیتشان کاسته شد.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۸/۱۰

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۴/۳۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۲/۰۵

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۶/۲۵

شماره صفحات: ۱۱۱-۱۳۰

واژگان کلیدی:

خراسان، ماوراءالنهر، خلافت عباسی، سامانیان، ضیاع سلطانی، ضیاع خاصه

استناد به مقاله:

نجف‌زاده، علی و ایمان‌پور، محمدتقی. (۱۴۰۴). وضعیت ضیاع سلطانی در خراسان و ماوراءالنهر (از آغاز عباسیان تا سقوط سامانیان). *پژوهشنامه خراسان بزرگ*. ۱۶ (۵۹)، ۱۱۱-۱۳۰.

از دستگاه خود برای اسکن و خواندن مقاله به صورت آنلاین استفاده کنید.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jgk.2023.367649.1084>

URL: https://jgk.imamreza.ac.ir/article_228329.html

©Authors retain the copyright and full publishing rights.

مقدمه

در دوره عباسیان، مالکیت زمین تنوع بیشتری یافت. مالکیت شخصی، ضیاع خلفا و وابستگانش و موقوفات، مهم‌ترین املاک بودند. از بین این املاک، زمین‌های متعلق به دستگاه خلافت اهمیت بیشتری داشت، زیرا خلفا را در ردیف زمینداران بزرگ قرار می‌داد و بخش مهمی از درآمد آنان را تأمین می‌کرد. شیوه به دست آوردن این املاک و کاهش و افزایش آن در دوره طولانی عباسیان متغیر بود. اصل و منشأ این اراضی به املاک مصادره شده از امویان و وابستگانشان بازمی‌گشت، اما به تدریج بر وسعت آن افزوده شد، به طوری که در سراسر قلمرو خلافت عباسیان زمین‌های خلیفه وجود داشت؛ زمین‌هایی که از آن‌ها در منابع با اسامی صوافی السلطان و ضیاع السلطانی یاد شده است. خراسان و ماوراءالنهر در اوایل دوره عباسیان از مناطق مهم قلمرو خلافت محسوب می‌شد که خلفا در آنجا دارای املاک بودند. بعلاوه، حفظ منافع شخصی خلیفه و املاکش یکی از عوامل مؤثر در توجه بیشتر به این مناطق بود. تاکنون درباره تاریخ خراسان در دوره عباسیان و حکومت‌های محلی طاهریان، صفاریان و سامانیان پژوهش‌هایی صورت پذیرفته، اما درباره وضعیت زمینداری به‌ویژه ضیاع سلطانی در آنجا به صورت مستقل تحقیقی انجام نشده است. از این رو، در

پژوهش حاضر تلاش شده با تکیه بر منابع به این پرسش‌ها پاسخ داده شود که ضیاع سلطانی در خراسان و ماوراءالنهر چگونه به وجود آمد و توسعه یافت؟ و نحوه تغییر مالکیت و سرنوشت ضیاع سلطانی در خراسان و ماوراءالنهر چگونه بود؟

پیشینه پژوهش

تاکنون پژوهش‌های مختلفی درباره وضعیت مالی خلافت عباسی و خراسان و ماوراءالنهر صورت گرفته، اما به مسئله مالکیت زمین و ضیاع سلطانی در این منطقه توجهی نشده است. سعیدیان جزی (Sa'idian Jezi, 2015) در مقاله «منابع درآمد مالی امویان در خراسان» اگرچه مهم‌ترین منابع درآمدی نظیر خراج، غنائم، جزیه، عشور^۱، صوافی^۲، مال الصلح^۳، ثمارات^۴، مکوس^۵، مصادره، هدایا، طعمه^۶، مراعی^۷، عمائر و بازارها^۸ را مورد بررسی قرار داده که صوافی، مصادره، هدایا و بازارها و املاک را نیز شامل می‌شد و با انتقال قدرت به عباسیان به خلفای این دوره منتقل شد، اما مصداقی برای آن‌ها ذکر نکرده است. به همین جهت، براساس این مقاله نمی‌توان تصویری از صوافی امویان که به عباسیان رسید، ارائه داد.

حسین ایزدی و سیدمحمد حسینی (Izadi & Hosseini, 2015) نیز در مقاله «بخارا و نقش سامانیان در

- عشور به یک‌دهم درآمد گفته می‌شد که شامل عشور زکات از محصولات زراعی و عشور اموال تجاری می‌شد (Sa'idian Jezi, 2015: 149).
- صوافی، زمین‌های خالصه متعلق به شاهان ساسانی، کشته‌شدگان، آتشکده‌ها و سایر املاک بی‌مالک بود که بعد از شکست ساسانیان در زمان خلیفه دوم به مالکیت خلافت درآمد (Abu Yusuf, 2020: 94; Ibn Adam, 2013: 35).
- مال الصلح، مال مشخصی بود که از ابتدا با غیرمسلمانان در پرداخت آن توافق شده بود و به صورت نقد و جنس دریافت می‌کرد (Sa'idian Jezi, 2015: 151).
- به مالیات باغات، مرغزارها و چشمه‌ها گفته می‌شد (Sa'idian Jezi, 2015: 151).
- مکوس به مالیاتی گفته می‌شد که کارگزاران دولتی در هنگام خرید و فروش برخی اقلام مشخصی یا ورود افراد به شهر مطالبه می‌کردند (Sa'idian Jezi, 2015: 152).
- به حق استفاده از عایدات یک منطقه طعمه گفته می‌شد، اما معنی آن به تدریج در قرون اولیه اسلامی تغییر یافت. خوارزمی در اواخر دوره سامانی طعمه را نوعی از زمین تعریف کرده است که از طریق واگذاری انجام می‌گرفت. اراضی طعمه بر اساس قراردادی واگذار می‌شد تا آن را آباد کند و عشر آن را بپردازد و تا پایان عمر از آن شخص باشد و پس از مرگش از ورثه او پس گرفته شود (Khwarazmi, 1968: 62).
- مراعی، حقی بود که از زمین‌های قابل استفاده به‌عنوان مرتع گرفته می‌شد (Khwarazmi, 1968: 61).
- مالیاتی که از مستغلات و تأسیساتی نظیر آسیاب‌ها، رباط‌ها و بازارها گرفته می‌شد (Sa'idian Jezi, 2015: 155).

شکوفایی آن» وضعیت بخارا و بازارهایش را در دوره اموی و عباسی مورد بررسی قرار داده‌اند و حتی مبحثی به اقتصاد بخارا و ترویج فرهنگ اسلامی اختصاص دارد، اما به زمینداری و ضیاع سلطانی اشاره‌ای نکرده‌اند. اعظم گنجی هرسینی (Ganji Hersini, 2014) نیز در پایان‌نامه «اوضاع سیاسی و اداری خراسان از آغاز حکومت عباسیان تا ظهور طاهریان (۱۳۲-۲۰۵ق)» به بررسی اقدامات والیان خراسان در دوره عباسیان تا اوایل طاهریان پرداخته و بیشتر به اقدامات سیاسی و دیوان‌ها و خراج اشاره داشته و اگرچه به تحولات سیاسی، شورش‌ها و سرکوب آنها به خوبی اشاره دارد، اما درباره نتایج آن از جمله مصادره املاک مطلبی ننوشته و به زمینداری و ضیاع سلطانی توجهی نکرده است. عبدالرحیم قنوات (Ghanavat, 2009) نیز در مقاله «خاتون بخارا»، سابقه حاکمان بخارا و تداوم حکمرانی آنها را تا دوره سامانیان بررسی و اشاره‌ای مختصر به املاک آنان دارد که سلطانی شده بود، اما آن را اشتباه تفسیر کرده است. امیر اکبری (Akbari, 2005) در کتاب تاریخ حکومت طاهریان از آغاز تا انجام، اگرچه مبحثی به مالکیت ارضی و کشاورزی در قلمرو طاهریان اختصاص داده و حتی از وجود املاک خالصه عباسیان یاد نموده، اما از وضعیت آنها چندان سخن نگفته است. التون. ل. دانیل (Daniel, 1997) نیز در کتاب تاریخ سیاسی و اجتماعی خراسان در زمان عباسیان (۱۲۹ق/۷۴۷م-۲۰۵ق/۸۲۰م) به فعالیت عباسیان علیه امویان و هدف قراردادن اشراف بزرگ و مالکان عمده اشاره دارد، اما به نتیجه آن که تغییر مالکیت بوده، اشاره نکرده است. همچنین، در مبحث شورش‌های اوایل دوره عباسیان خاستگاه روستایی آنان را مورد بررسی قرار می‌دهد، اما به نتایج شکست آنان که احتمالاً تغییر مالکیت زمین بود، اشاره نکرده است.

ضیاءالدین الریس (Al-Rayyis, 1994) نیز در کتاب خراج و نظام‌های مالی دولت‌های اسلامی از آغاز تا نیمه دوم

قرن سوم، موضوع انتقال املاک (ضیاع) آل‌مروان به عباسیان و گسترش ضیاع سلطانی در دوره عباسی را بررسی نموده، اما گزارش‌های ارائه شده درباره عراق و شام است و به خراسان و ماوراءالنهر اشاره نکرده است. با اینکه درباره رابطه معتصم با افشین نیز مطالبی ارائه می‌دهد، اما به مصادره املاکش اشاره نکرده است. ریچارد فرای (Frye, 2005) نیز در تاریخ بخارا دستاورد قرون وسطی، از مالکیت زمین در دوره سامانیان سخن گفته و اگرچه به شش نوع مالکیت خصوصی بزرگ مالکان، املاک خاص فرمانروا، دیوانی، موقوفه، اقطاع و جماعت اشاره داشته، اما به ضیاع سلطانی نپرداخته است. بنابراین، مسئله ضیاع سلطانی خصوصاً در خراسان و ماوراءالنهر از مباحثی است که با وجود اهمیت آن، کمتر مورد توجه پژوهشگران این حوزه قرار گرفته است و ضرورت دارد که به صورت مستقل به آن پرداخته شود و به پرسش‌های مورد نظر پاسخ داده شود.

روش پژوهش

از آنجاکه موضوع پژوهش تاریخی است، داده‌های آن از منابع قرون اولیه هجری جمع‌آوری شده است. بنابراین، شیوه گردآوری اطلاعات بر پایه مطالعات کتابخانه‌ای انجام گرفته است. پس از طبقه‌بندی و تطبیق داده‌های تاریخی منابع، سعی بر آن بوده است تا به روش توصیفی-تحلیلی تصویر روشنی از وضعیت ضیاع سلطانی در خراسان و ماوراءالنهر از آغاز عباسیان تا سقوط سامانیان ارائه شود.

ضیاع سلطانی

یکی از مهم‌ترین انواع مالکیت زمین در دوره عباسیان، ضیاع سلطانی یا اراضی متعلق به خلفا بود. واژه‌هایی چون صوافی‌السلطان، النواحی السلطانیه، ضیاع‌السلطان، ضیاع-الخلافة، ضیاع‌العباسیه، ضیاع مستحدثه (جدید و تازه‌ساز)،

املاک امویان و سرکوب شورش‌ها دانست که در این مقاله مورد بررسی قرار می‌گیرند.

ابومسلم خراسانی و مصادرهٔ املاک اموی

عملکرد عباسیان در اوایل خلافتشان در قبال تغییرات سیاسی و مالکیت زمین را باید در دو مقوله عملکرد ابومسلم و خلفای عباسی مورد بررسی قرار داد. نحوهٔ برخورد ابومسلم با عوامل بنی‌امیه در خراسان منطبق با دستورالعمل دریافتی از سوی عباسیان بود، هرچند که در جزئیات و اجرا تفاوت‌هایی دیده می‌شود. اولین افرادی که در مرو دعوت ابومسلم را پذیرفتند، اعراب قبیله خزاعه بودند. بنی‌ربیع که با کرمانی مقیم مرو بودند، از ابومسلم امان خواستند و گروهی که کار ابومسلم را خوش نداشتند از مرو گریختند و خود را به طوس رساندند، اما قُحطَبَه بن شَبِیب طائی آنان را تا نهاوند و حلوان تعقیب کرد (Dinawari, 2004: 406). علاوه بر آنان، اعراب طرفدار بنی‌امیه مجبور به فرار از خراسان شدند. نصر بن سیار با سه هزار نفر از مضریان به سرخس و سپس نیشابور فرار کردند (Tabari, 1996: 10/4558). مشخص نیست این فراریان در خراسان صاحب املاک شده بودند یا نه، اما شواهدی از املاک داود بن طهمان و برادرانش، دبیر نصر بن سیار، نشان می‌دهد حتی کارگزاران ساده نیز املاکی داشته‌اند. منابع، تفاوتی بین شامیان و خراسانیان (اعراب خراسان) قائل شده‌اند. اعراب مقیم خراسان مثل ربیع و خزاعه صاحب املاک شده بودند. رویکرد ابومسلم با دو گروه مقیم و غیرمقیم متفاوت بود. او شامیان را بخشید، اما تمامی خراسانیان (اعراب خراسان) را کشت و هیچ‌یک از افرادی که از ابومسلم گریخته بود، زنده نماندند (Ibn Athir, 1992: 15/29). مجمل‌التواریخ ضمن اشاره به کشتار ابومسلم در خراسان از مهتران یمانی،

ضیاع فراتیه و الضیاع‌الخاصه، همگی با اندکی تفاوت^۱ به معنای اراضی خالصه یا صوافی است که در مناطق مختلف قلمرو عباسی پراکنده بودند (Spuler, 1990: 2/292; Al-Rayyis, 1994: 527). ضیاع، جمع ضیعه و زمین متعلق به خلفا، وزرا، امرا، مردم با نفوذ وابسته به دولت بوده است. ضیاع سلطانی متعلق به خلیفه نیز به دلیل گستردگی و پراکندگی جغرافیایی به اسامی مختلفی خوانده می‌شدند که به چهار نوع مهم تقسیم می‌شد: ۱. ضیاع خاصه یعنی املاک شخص خلیفه. ۲. ضیاع عباسی که غالباً متعلق به افراد خاندان عباسی بود. ۳. ضیاع مستحدثه و نوبنیاد. ۴. ضیاع فراتیه در کنار رود فرات. این املاک در سواد (بغداد، کوفه، واسط و بصره) خوزستان و سایر مناطق پراکنده و دفتر دیوان مخصوصی برای آن تأسیس شده بود که کارمندان خاص خود را داشت (Ya'qubi, 1977: 49-48).

مالکیت عباسیان بر این زمین‌ها در مرحلهٔ اول از طریق مصادرهٔ اراضی آل‌مروان و بنی‌امیه انجام شد (Baladhari, 1958: 464 & 494). اگرچه بیشتر گزارش‌های مربوط به مصادرهٔ املاک امویان توسط عباسیان در عراق و شام است که مرکز ثقل زمینداری بنی‌امیه بود، اما این سیاستی عمومی محسوب می‌شد که در تمام قلمرو خلافت اسلامی اجرا شد. از سوی دیگر، عباسیان ملک مورثی در خراسان و ماوراءالنهر نداشتند و حاکمیتشان در آنجا با قدرت شمشیر ابومسلم انجام شد. پس نمی‌توان انتظار داشت زمینی را به شکل مورثی و یا هدیه دریافت کرده باشند. شواهدی نیز از خرید املاک توسط خلفای عباسی و احیای اراضی موات همانند آنچه در عراق انجام دادند، در خراسان و ماوراءالنهر گزارش نشده است. از این‌رو، مهم‌ترین شیوه‌های پدید آمدن ضیاع سلطانی در خراسان و ماوراءالنهر را باید در پی مصادره

۱. صوافی السلطان، النواحی السلطانیه، ضیاع السلطان و ضیاع الخلافه همه برای زمین‌های متعلق به خلافت به‌کار می‌رفت، اما ضیاع العباسیه برای زمین‌های اعضای خاندان عباسی استفاده می‌شد. ضیاع مستحدثه به املاک تازه‌ساز و نوبنیاد به زمین‌هایی که با سرمایه خلیفه در مناطق بایر احداث شده بود، گفته می‌شد. ضیاع فراتیه به زمین‌های خلافت در اطراف رودخانه فرات گفته می‌شد و الضیاع الخاصه زمین‌های مخصوص و شخصی خلیفه بود.

ربیع، قضاغه، ملوک، دهقان و مرزبان یاد کرده است (*Majmal al-Tawarikh wa al-Qisas, n.d.:*) (328). این سرنوشت مایملک آنان را نیز دربر می‌گرفت که احتمالاً مشمول مصادره شدند، زیرا ابومسلم در سایر موارد چنین برخوردی کرد. از سرنوشت داود بن طهمان چنین برمی‌آید که مصادرهٔ املاک توسط ابومسلم ابعاد وسیعی داشت و نه تنها نظامیان، بلکه دبیران را نیز شامل می‌شد (*Ibn Taqtaqi, 1988: ;Jahshiyari, 1969: 200*) (251). بااینکه او در زمان قیام یحیی بن زید محرمانه اخبار نصر را به او داده بود، اما از انتقام ابومسلم هراس داشت و تنها بعد از رابطه با او اطمینان یافت که جاننش در امان است. بااین‌وجود، اموالش از مصادره مصون نماند. ابومسلم اموالی را که او در ایام والیگری نصر به دست آورده بود، گرفت و تنها خانه‌ها و املاکی که از قدیم به ارث برده و در مرو بود، برایش باقی‌گذاشت (*Tabari, 1996:*) (12/5124؛ *Ibn Miskawayh, 2001: 3/472*). چنین برخورد با دبیری که تا حدی همسو با علویان بود، نشانگر رفتار بدون ترجم ابومسلم نسبت به بقیه طرفداران بنی‌امیه و افرادی است که در تشکیلات آنان فعالیت می‌کردند. البته نتیجه چنین عملکردی در درازمدت به نفع خلافت نوپای عباسی نبود. مصادرهٔ املاک خاندان اموی و منسوبان آن، پیامدهای مختلفی داشت. اگرچه بیشتر امویان توسط عباسیان کشته شدند، اما برخی از وابستگان و دیوانیان آنان جان به در بردند و تنها اموالشان مصادره شد و به‌خاطر از دست دادن اموال و املاکشان در ردیف مخالفان پنهان عباسیان قرار گرفتند. اگرچه اطلاعات دقیقی از تعداد این‌گونه افراد ثبت نشده، اما عملکرد اولاد داود بن طهمان نمونه‌ای از این‌گونه رفتارهاست.

گفتگوی ابومسلم با سپاهیان قبل از تصرف نیشابور نیز نشان می‌دهد مصادرهٔ اموال و املاک مخالفان یا حکام محلی همسو با امویان یک رویه جاری در این کشاکش نظامی

بوده است. هنگامی که ابومسلم به نیشابور نزدیک شد به او گفتند: شهر نیشابور را بگیر و اموال فاذوسیان (دهقان شهر) را به خود اختصاص بده، اما او خودداری کرد تا شهر نیشابور گشوده شد و فاذوسیان هدایا و تحف برایش فرستاد. باز به او گفته شد قبول مکن و اموال فاذوسیان را بگیر، اما او نپذیرفت و هدایا را قبول کرد و حق فاذوسیان را شناخت (*Ibn Athir, 1992: 15/115*). اصرار همراهان ابومسلم بر گرفتن اموال فاذوسیان، احتمالاً یک روند معمول در بین سپاهیان بنی‌عباس به‌عنوان غنیمت جنگی بوده است. با وجود مدارای ابومسلم با فاذوسیان، عملکردش در برخورد با اهالی محله بویاباد نشان می‌دهد اقدامش تأثیر عمیق بر مالکیت زمین در آن محله گذاشته است. او به تلافی رفتار جوانان محله بویاباد آن محله را تخریب کرد، به‌طوری‌که همچنان تا زمان حاکم نیشابوری معمر نشده بود (*Hakim*) (201؛ *Nishapuri, 1996:*). این یک انتقام ویرانگر بود که به‌طور مستقیم بر مالکیت زمین تأثیر منفی نهاد.

ابومسلم در ری نیز به مصادرهٔ املاک پرداخت. مردم آنجا مایل به بنی‌امیه بودند و از شهر گریختند و ابومسلم دستور داد اموال و املاک آنان ضبط و تملک شود. متواریان پس از حج در ۱۳۲ق نزد ابوالعباس سفاح تظلم کردند و مصادرهٔ املاک به یک چالش بین او و ابومسلم تبدیل شد (*Ibn Athir, 1992: 15/26*). هرچند در رابطه با این کشمکش‌ها در خراسان گزارشی به دست ما نرسیده است، اما حداقل نشانگر وجود اختلاف نظر در زمینهٔ مصادرهٔ املاک در اوایل دورهٔ عباسی است. ابومسلم اموال فراوانی را جمع و املاک بسیاری را مصادره کرد، اما برخلاف خاندان عباسی املاکی برای خود تدارک ننید. نویسنده *مجملاً التواریخ* تأکید دارد که هیچ‌چیز از املاک، عقار، بنده و غیره از او جز پنج کنیزک باقی نماند (*Majmal al-Tawarikh wa al-Qisas, n.d.:* 328). بااین‌حال، باغی در نیشابور به نام ابومسلم وجود داشت که مشخص نیست متعلق به او بوده

یا تنها به نام او نامگذاری شده است. حاکم نیشابوری در ذکر اسامی محلات نیشابور محله درِباغ را باغ ابومسلم صاحب-الدوله معرفی کرده است (Hakim Nishapuri, 1996: 201).

اقدامات ابومسلم در مرو نیز بر تغییر مالکیت زمین‌ها مؤثر بود. به‌عنوان مثال، ساخت مسجد آدینه و تغییر ساختار شهری مرو بی‌تأثیر بر رونق بخشی از شهر و رکود بخشی دیگر از آن نبود. او علاوه بر مسجد شارسران و مسجد آدینه کهن معروف به مسجد بنی‌ماهان در کنار رود زریق، مسجد آدینه ماجان را در کنار نهر ماجان بنا نهاد. مسجد، سرای امارت و بازار ماجان همه به‌وسیله ابومسلم ساخته شد و با این اقدام بازار قدیم که بر در مسجد آدینه کهن بود، به کنار نهر ماجان منتقل شد. علاوه بر این، سرای آل‌بونجم مولی آل‌ابومحیط همه بر کنار نهر ماجان بودند (Istakhri, 1961: 206). توجه ابومسلم به اطراف نهر ماجان موجب رونق این بخش از مرو شد. مسلماً چنین تغییراتی به نفع حکومت بود، زیرا در منطقه جدید از مالکیت بیشتری برخوردار می‌شدند. نقش ابومسلم در رونق مرو را باید جزو عوامل انسانی مؤثر بر این شهر قلمداد کرد که با توجه به عقاید و ایدئولوژی‌های خود تغییراتی در آن ایجاد نمود (Anamradnejad, 2020: 80).

گزارش‌های پراکنده نشان می‌دهد که خلفای اموی در ۱۲۰ق و خلفای عباسی حدود ۱۸۴ق در خراسان دارای املاک شخصی (ضیاع) فراوانی بودند (Spuler, 1990: 2/292) که نشانگر تداوم زمین‌داری خلفا در این منطقه است. دیهه اسک‌جگت که ضیاع ویران و آبادش کمتر از هزار جفت بود و مردمان آن همه بازرگان بودند و هر پنجشنبه بازاری تشکیل می‌دادند، جزو خاصه (مملکه) سلطانی شد (Narshakhi, 1984: 18). به واسطه فتح ماوراءالنهر به عهده در دوره امویان، تغییرات مالکیت زمین در آنجا اتفاق افتاد و به‌طور مشخص از تغییر مالکیت در سمرقند و بخارا

سخن گفته شده است. به‌عنوان مثال، املاک کدرخینه در بخارا تا زمان منصور خلیفه عباسی در دست مصادره‌کنندگان بود (Najafzadeh & Imanpour, 2022: 11).

بازگرداندن املاک مصادره شده دوره اموی

البته تمامی املاک مصادره شده دوره خلفای اموی به عباسیان منتقل نشد، زیرا برخی از آن‌ها مدعیانی داشتند که در تلاش بودند تا در حکومت جدید عباسی از املاک خود رفع توقیف کنند. بخش مهمی از املاک امویان در خراسان و ماوراءالنهر در دوره فتوحات از طریق مصادره اموال مخالفان و شکست‌خوردگان به‌دست‌آمده بود. مالکان و وراث آنان تغییر سیاسی و انتقال قدرت به عباسیان را فرصتی برای اثبات ادعا و حقانیت خود می‌دانستند و ضمن استقبال از آن تلاش کردند املاکشان را بازگردانند. اینگونه افراد در سراسر قلمرو اموی بودند و یکی از وجوه اشتراک آنان، مصادره املاکشان بود. سه گروه از این مغضوبین دوره اموی در منابع ثبت شده‌اند که شامل آل‌مهلب، خانواده کدرخینه بخارا و خاندان زبیری می‌شدند. خاندان کدرخینه در بخارا از مهم‌ترین نمونه‌هایی بودند که املاکشان در زمان خلافت منصور عباسی بازگردانده شد. املاکی که شامل برخی از مستغلات شهری، روستاها و کوی کاخ بود. این کوی که در اصل متعلق به دهقانی به نام کدرخینه یا احمد بود، پس از مصادره آن توسط فاتحان اموی، احتمالاً در زمان قتیبه بن مسلم، به نام وزیر او ابن‌ایوب نامگذاری شد. کاخی که پس از آن پیوسته محل زندگی امیران بخارا بود و به ورثه کدرخینه بازگردانده نشد. کدرخینه و وارثانش احتمالاً از رقبای خانواده بخار خداه بودند که املاکشان مصادره شد و در دوره اموی نتوانستند آن را پس گیرند و تنها بعد از استقرار عباسیان فرصت بازپس‌گیری املاکشان را یافتند. این در حالی بود که خاندان بخار خدات به خاطر رابطه خوب با والیان عرب املاکشان محفوظ ماند. ورثه کدرخینه در ۱۵۰ق نزد منصور

عباسی رفت و نسبت به مالکیت کوی کاخ ادعا کرد و قباله ارائه داد. در این قباله ذکر شده بود یک هزار دکان در شهر بخارا و هفتاد و پنج پاره دیه خاص در حوزه رود بخارا و فراویز علیا املاک کدرخینه بوده است که محله کوی کاخ به‌تنهایی ربع شهرستان بخارا بود. مدعیان علاوه بر ادعای خود، قباله‌ها عرضه کردند و گواهی دادند. خلیفه نیز ضمن تأیید آن فرمود تا آن‌ها را سجل کردند و به بخارا بردند و همه را پس گرفتند (Narshakhi, 1984: 75). کوی کاخ بزرگ‌ترین نمونه از تغییرات مالکیت زمین در بخارا پس از استقرار عباسیان بود. این مسئله نشان می‌دهد گذشت زمان مانع نبود برای بازگرداندن حقی در زمینه مالکیت ضایع شده، اما احتمالاً بقیه املاکی که در مناطقی نظیر نیشابور، مرو، بخارا و سمرقند به دست امویان افتاده بود، به تصرف عباسیان درآمد و به ضیاع سلطانی تبدیل گردید؛ اگرچه منابع جزئیات زیادی از آن‌ها ارائه نداده‌اند.

شورش‌ها و افزایش ضیاع سلطانی

علاوه بر املاک سابق امویان، یکی دیگر از راه‌های اضافه شدن ضیاع سلطانی، وقایع سیاسی، نظامی و شورش‌هایی بود که سرکوب شدند. این شورش‌ها از زمان ابومسلم و پس از آن بر تغییر مالکیت زمین‌ها به نفع خلفای عباسی مؤثر بود. هرچند در گزارش شورش شُرَیک بن شیخ المهری در بخارا و فرغانه در ۱۲۲ق علیه ابومسلم که زیاد بن صالح همراه بخار خداه به جنگ او رفتند (Gardizi, 1984: 268) اشاره مستقیمی به مصادره املاک و عوامل مؤثر بر این شورش ثبت نشده است، اما سرنوشت خاندان بخار خداه به دلیل همراهی با سپیدجامگان در چند سال بعد نشان می‌دهد مصادره و انتقال مالکیت به نفع خلیفه عباسی یکی از تبعات اینگونه شورش‌ها بوده است. لشکرکشی ابوداود از نقبای عباسی به بلخ، کش و خُتل نیز چنین مواردی را نشان می‌دهد. او در کنار نهر سرجنان بلخ مضر، یمانی، ربیعی و عجمان را شکست داد و اموال کشته‌شدگان یا متواریان را از

عرب و عجم مصادره کرد (Tabari, 1996: 10/4561). در جنگ ابوداود با آخرین شه‌ریار کش که طی آن بسیاری از دهقانان، اعیان و سالاران کش کشته شدند (Ibn Athir, 15/86: 1992)، بر اساس روال معمول در پایان این نبردها اموال کشته‌شدگان در زمره ضیاع سلطانی درمی‌آمد. در این رویداد نیز احتمالاً املاک دهقانان و اعیان کشته‌شده در زمره ضیاع سلطانی قرارگرفته باشد. جیش بن شیل نیز همراه دهقانان اتباعش از ختل به سوی فرغانه و به ترکستان رفتند (Ibn Athir, 1992: 15/82). اقدامی که احتمالاً به مصادره املاکشان همچون سمرقند در دوره اموی، منجر شد، زیرا چنین عملکردی از سوی عمال خلیفه عباسی در ماوراءالنهر گزارش شده است. مهم‌ترین نمونه آن مصادره املاک خاندان بخار خداه بود. وقتی قُتیبه ابن طغشاد حاکم بخارا که مسلمان شده بود، مرتد شد و ابومسلم خبر یافت، او را با برادرش و خانواده‌اش کشت و ضیاعات و مستغلات آنان را مصادره و سپس به بنیات بن طغشاد داد (Narshakhi, 1984: 15). این واقعه باعث شد ضیاع خاندان بخار خداه که در دوره امویان مصون مانده بود، از ملک شخصی به ضیاع سلطانی خلیفه عباسی تبدیل شود. در مناطق دور از مرکز خلافت که عمال خلیفه نمی‌توانستند املاک را به‌طور مستقیم مورد بهره‌برداری قرار دهند، شیوه استفاده از آن متفاوت و همراه با نوعی تعامل بود، همچنانکه عباسیان حکومت بخارا و املاک مصادره شده بخارخداه را به یکی دیگر از اعضای آن خاندان واگذار کردند. املاک نیز «بر سبیل اجرت و جامگی» به آنان سپرده شد و هرساله درآمد محصولات و غلات به خلیفه می‌رسید (Narshakhi, 1984: 43). اگرچه مرتدشدن قتیبه بن طغشاد یک بار در زمان ابومسلم و بار دیگر بعد از شورش سپیدجامگان در ۱۶۶ق رخ داد، اما در نتیجه بحث‌تغییری ایجاد نمی‌کند، زیرا در هر دو گزارش مصادره املاک خاندان بخارخداه نقل شده است؛ سرنوشتی که نحوه تبدیل‌شدن املاک شخصی

(145). هرچند منابع از وضعیت و سرنوشت املاک و زمین‌های آنان بعد از شکست گزارشی نداده‌اند، اما به احتمال زیاد املاک آنان نیز باید مصادره و در زمره ضیاع سلطانی قرار گرفته باشد. شورش عبدالجبار بن عبدالرحمان ازدی، رئیس شرطه منصور، اهل ایبورد، از داعیان بنی‌عباس و نماینده ابومسلم در منطقه استقرار ازدی‌ها در اطراف مرو نشان می‌دهد ازدیان مهاجر در اطراف مرو پنهان‌زارهایی داشتند که عبدالجبار به آنجا پناه برد (Tabari, 1996: 11/4730). این گزارش از مالکیت مهاجران ازدی بر اراضی اطراف مرو خبر می‌دهد که به زیان زمین‌داران بومی بود؛ امری که در دهه‌های بعد با واکنش عمال خلیفه مواجه شد. شورش مقنع یا سفیدجامگان مهم‌ترین جنبش اجتماعی بود که در دوره خلافت مهدی (۱۵۸-۱۶۹ق) انجام گرفت. او از ده کازه مرو و دبیر عبدالجبار بن عبدالرحمن ازدی بود (Abu'l-Ma'ali, 1997: 116). علاوه بر آن، روستاییان بسیاری در سغد و بخارا به او پیوستند که در نهایت شکست خوردند، اما منابع سرنوشت املاک آنان را ثبت نکرده‌اند که احتمالاً همچون املاک خاندان بخار خداه به نفع خلافت عباسی مصادره شده است. شورش رافع بن لیث در ۱۹۰ق علیه هارون الرشید، واقعه مهم دیگری بود که به علت بدفتاری و ستم علی بن عیسی بر اعراب مقیم خراسان انجام گرفت. احتمالاً موضوع خراج و مالکیت زمین به‌عنوان یک زمینه اختلاف مطرح بود (Dinawari, 2004: 432) و نتایج آن به‌طور آشکارا به تغییر مالکیت زمین منجر شد. برخی از فرماندهان نظامی وفادار به خلافت که مؤثر در سرکوب شورش بودند، املاکی به‌عنوان پاداش دریافت کردند که گوشه‌ای از تغییر مالکیت زمین را نشان می‌دهد. نمونه‌ای از آن واگذاری اَشْتِیْحَن به عجیف بن عنبسه بود. خاستگاه او یکی از دیه‌های اَشْتِیْحَن در اطراف سمرقند ذکر شده که سپس در همانجا مالک دیه‌های بسیاری شد (Yaqut al-Hamawi, 2004:).

مخالفتان خلافت به ضیاع سلطانی را به‌خوبی نشان می‌دهد. به همین جهت، خلفای عباسی در اکثر قلمرو جهان اسلام دارای املاک بودند. التون دانیل برخورد با بخار خدات را نمونه‌ای از سیاست عباسیان برای تملک املاک اشراف بزرگ دانسته تا توانگران عرب که می‌خواستند ملاک شوند بدانها دست یازند. با اینکه منابع در این زمینه خاموشند، اما به نظر می‌رسد این وضعیت دامنگیر دهقانان یا اشراف خرد نگردید و منافع آنان از اشراف بزرگ جدا بود. درهرحال، آنان که بعد از فرار امویان باقی ماندند هدف کینه‌جویی و غنیمت‌گیری عباسیان قرار گرفتند. خاندان بخار خداه مهم‌ترین نمونه در این زمینه بود (Daniel, 1997: 137& 209). بنیات و سکان دو بخارخداه که هر دو در وَرْخَشَه زندگی می‌کردند، در اوایل دوره عباسی کشته شدند. با مرگ آنان، حیات آخرین بخارخداه‌ها به سر رسید و حتی ملک و دارایی آنان نیز به میزان زیادی تقلیل یافت (Frye, 2005: 45) و بخش مهمی از آنان به‌صورت ضیاع سلطانی درآمد. وَرْخَشَه درون حصار بزرگی قرار داشت و از قدیم ملک بخار خداه‌ها و از بخارا قدیم‌تر بود و در آنجا کاخ کهنه بخار خداه قرار داشت (Barthold, 1987: 1/271) و جزو معدود املاکی بود که احتمالاً هنوز دست وارثان بخار خداه باقی ماند، زیرا در تاریخ بخارا تأکید شده تا زمان امیر اسماعیل سامانی آن زمین‌ها ملکی بود. شورش‌های شرق ایران پس از ابومسلم نیز از عوامل مؤثر بر افزایش ضیاع سلطانی بود؛ مسئله‌ای که تأثیر عمیقی بر انتقال مالکیت زمین به‌عنوان یک پیامد اقتصادی داشت. در شورش استادسیس به سابقه خاندانی او اشاره شده که از انبای ملوک عجم خراسان بود (Tabari, 1996: 11/4950). او احتمالاً خود املاکی داشت و کسانی که به او پیوستند نیز بیشتر روستاییان بودند. سیصد هزار نفر به او پیوستند که مسلح به شخم، بیل و تبر بودند که خاستگاه و سرچشمه روستایی آنان را نشان می‌دهد (Daniel, 1997:).

1/246). عجیف در ۱۹۲ق از رافع بن لیث جدا و به هرثمه بن اعین پیوست (Tabari, 1996: 12/5363). خلیفه نیز بعد از شکست رافع، اشتیخَن را که یکی از شهرهای سمرقند و جایی خرم و آبادان و با نعمت بسیار بود (Ibn Hodud al alam: Khurrdadhbih, 1992: 27; men al mashreq ela al maqreb, 1982: 107) و بعد از تسلط اعراب شهری مستقل از سمرقند و دارای روستاها، باغ‌ها و بوستان‌ها و مرغزار، زرخیز، پرباغ و کشتزار بود، به او داد که در آنجا مالک دیه‌ها و ضیعتی چند شد (Yaqut al-Hamawi, Istakhri, 1961: 254) (Ibn Athir, 1992: 11/149). تا آخرین سال‌های سلطنت محمد بن طاهر پاره‌ای از اراضی ماوراءالنهر ملک شخصی خلیفه شمرده می‌شد (Barthold, 1987: 1/462).

تحوالات سیاسی و نظامی دورهٔ خلافت معتصم (۲۱۸-۲۲۷ق) نیز بر این املاک افزود. دو سردار مهم معتصم، افشین و عجیف بن عنبسه که در نهایت به مخالفان او تبدیل و محکوم به مرگ شدند، قلمروشان در شرقی‌ترین قسمت قلمرو عباسیان مصادره شد و املاکشان به ضیاع سلطانی تبدیل گردید. افشین از سرداران زمان معتصم، با وجود نقش مؤثر در سرکوب خرم‌دینان، به دلیل اتهامات متعددی در سامرا محاکمه و کشته شد و زمین‌ها و سرایش در آنجا مصادره شد (Ya'qubi, 1977: 35 & 38). البته منابع از سرنوشت املاکش در اشروسنه به‌ویژه قلعه معروفش در منیک که نزهتگاهش بود و موقوفات و آبادی‌هایی که پیش از رفتن به عراق بر رباط خدیسر در روستای فنکان وقف کرده بود (Ibn Hawqal, 1987: 231-232) گزارشی ارائه ندادند. مشخص نیست آیا سرنوشتی مشابه املاک سامرا پیدا کرده است یا نه، اما در کشمکش حسین بن افشین و نوح بن اسد سامانی به مسئله زمین اشاره شده است. حسین بن افشین از نوح بن اسد شکایت نمود که به املاک و مزارع او تجاوز می‌کرد، اما عبدالله بن طاهر به دستور معتصم و توسط نوح بن اسد او را دستگیر و نزد معتصم فرستاد (Ibn Athir, 1992: 12/154). احتمالاً در پی این

قریه‌ها نیز به عجیف بن عنبسه می‌رسید. اهالی چاچ نیز به رافع پیوستند و خلیفه عباسی پس از شکست آنان، آنجا را به‌عنوان پاداش همراهی اسد بن سامان به فرزندان او از جمله یحیی بن اسد بن سامان واگذار کرد (Narshakhi, 1984: 264-263). اگرچه منابع از آن به‌عنوان ضیاع سلطانی یاد نکرده‌اند، اما فعالیت عمرانی در آن مناطق و سرمایه‌گذاری والیان خلیفه در آنجا، دلالت بر واگذاری آن املاک به خلیفه می‌کند. دیوار چاچ که از کوه سافلغ در برابر صحرای قلاص کشیده شده بود و تا رود چاچ امتداد داشت و ترکان را از تجاوز به بلاد اسلام بازمی‌داشت به نام عبدالله بن حمید خوانده می‌شد و توسط عبدالله بن حمید ثوری یا به روایت یعقوبی حمید بن قحطبه ساخته شد (Ibn Hawqal, 1987: 247; Ya'qubi, 2003: 573) (& 234). اقدامی عمرانی که طی دو قرن چاچ را جزو آبادترین نواحی حوزهٔ سیحون کرد و احتمالاً خلیفه نیز بهره‌ای از آن اراضی به دست می‌آورد، زیرا معتصم دو هزار هزار درهم برای نهی که در آغاز اسلام پرشده و مایه زیان اهالی شده بود، سرمایه‌گذاری کرد. این اقدام به پیشنهاد وزیرش ابوعبدالله بن ابی داود انجام گرفت و معتصم ناراضی بود که چرا مالش را برای مردم چاچ و فرغانه هزینه می‌کند، اما او استدلال کرد

که آنان رعیت اویند و دور و نزدیک در نظر او برابرند (Tabari, 1996: 14/5958). مسلماً این اقدام علاوه بر سرمایه‌گذاری، ایجاد مالکیت جدید در دورترین نقطه قلمرو اسلامی بود که اینگونه اراضی به ضیاع سلطانی تبدیل می‌شدند. نوح بن اسد نیز پس از فتح اسپچاب در ۲۲۵ق گرداگرد آن را دیواری و حصار کشید که باغ و بوستان و کشتزار مردم آن ناحیه را مصون و محفوظ در داخل آن حصار قرار داد (Ibn Athir, 1992: 11/149). تا آخرین سال‌های سلطنت محمد بن طاهر پاره‌ای از اراضی ماوراءالنهر ملک شخصی خلیفه شمرده می‌شد (Barthold, 1987: 1/462).

تحوالات سیاسی و نظامی دورهٔ خلافت معتصم (۲۱۸-۲۲۷ق) نیز بر این املاک افزود. دو سردار مهم معتصم، افشین و عجیف بن عنبسه که در نهایت به مخالفان او تبدیل و محکوم به مرگ شدند، قلمروشان در شرقی‌ترین قسمت قلمرو عباسیان مصادره شد و املاکشان به ضیاع سلطانی تبدیل گردید. افشین از سرداران زمان معتصم، با وجود نقش مؤثر در سرکوب خرم‌دینان، به دلیل اتهامات متعددی در سامرا محاکمه و کشته شد و زمین‌ها و سرایش در آنجا مصادره شد (Ya'qubi, 1977: 35 & 38). البته منابع از سرنوشت املاکش در اشروسنه به‌ویژه قلعه معروفش در منیک که نزهتگاهش بود و موقوفات و آبادی‌هایی که پیش از رفتن به عراق بر رباط خدیسر در روستای فنکان وقف کرده بود (Ibn Hawqal, 1987: 231-232) گزارشی ارائه ندادند. مشخص نیست آیا سرنوشتی مشابه املاک سامرا پیدا کرده است یا نه، اما در کشمکش حسین بن افشین و نوح بن اسد سامانی به مسئله زمین اشاره شده است. حسین بن افشین از نوح بن اسد شکایت نمود که به املاک و مزارع او تجاوز می‌کرد، اما عبدالله بن طاهر به دستور معتصم و توسط نوح بن اسد او را دستگیر و نزد معتصم فرستاد (Ibn Athir, 1992: 12/154). احتمالاً در پی این

حکومت‌های محلی شرایط به‌تدریج تغییر یافت و دوره کاهش آن آغاز شد.

ضیاع سلطانی در دوره طاهری

روی کارآمدن طاهریان در خراسان تغییری اساسی در مالکیت زمین به وجود نیاورد. در مالکیت خلیفه عباسی یا ضیاع السلطان نیز تغییری جدی ایجاد نشد و بسیاری از این املاک در خراسان و ماوراءالنهر حفظ شد ([Akbari](#)). تنها حاکمان و والیان طاهری تلاش کردند مالکیت جدیدی به نفع خود ایجاد کنند. بزرگان طاهری بیشتر به دنبال مالکیت بر زمین‌های حاصلخیز نظیر طبرستان بودند ([Ibn Athir](#), [Tabari, 1996: 14/6137](#)). و اقطاعی در آنجا به دست آوردند که پاداشی برای سرداران نظامی و والیان محسوب می‌شد. اعضای خاندان طاهری از ضیاع سلطانی نیز تیول و اقطاع گرفتند. همچنین، معتمد خلیفه عباسی، اشتهیخن را به محمد بن طاهر اقطاع داد ([Ibn Istakhri, 1961: 254](#)). این گزارش نشان می‌دهد خلفا املاک خالصه خود را تا حدود زیادی حفظ کرده بودند و این واگذاری می‌توانست زمینه‌ساز تغییر مالکیت شود، زیرا شواهدی از فروش ضیاع سلطانی نیز وجود دارد. دیه اسک-جگت که جزو خاصه (مملکه) سلطانی بود و ابوحمدموفق‌بالله، برادر خلیفه معتمد (۲۵۶-۲۷۹ق) آن را به محمد بن طاهر امیر خراسان، مقاطعه داد که آن را به سهل بن احمد الداغونی البخاری فروخت و بهایش را گرفت ([Narshakhi, 1984: 18](#)). اقدام محمد بن طاهر این سؤال را مطرح می‌کند که آیا اقطاع، واگذاری از نوع تملیک و قابل فروش بوده است یا زمان این واگذاری اقطاع مؤثر بر سرنوشت آن بوده است؟ چون این اقطاع در زمان درگیری خلفا با مشکلات سیاسی نظیر جنگ با صاحب‌الزنج و یعقوب لیث صفاری واگذار شد که نظارت کمی بر اقطاعات وجود داشت و والیان آزادانه می‌توانستند آن‌ها را بفروشند،

رویداد املاک افشین به ضیاع سلطانی تبدیل شد، زیرا معتمد با عجیف بن عنبسه دیگر سردار مخالفش نیز چنین برخوردی کرد و املاکش را در ماوراءالنهر مصادره نمود. عجیف بن عنبسه، یکی از سرداران بزرگ عباسی که نقش مهمی در سرکوب شورش‌های عراق و جبال داشت، به دلیل شرکت در توطئه عزل خلیفه معتمد در ۲۲۲ق کشته شد ([Tabari, 1996: 13/5888](#)) و املاکش در اشتهیخن مصادره گردید. نهر اشتهیخن یکی از نهرهای منشعب از غوبار بود که پس از چهار فرسخ شامل نهرهای جزئی می‌شد که مسافت نه فرسخ را مشروب می‌کرد و به اشتهیخن می‌رسید و خود آنجا را با روستاهایش آبیاری می‌کرد و بزرگ‌ترین نهر منشعب از غوبار بود. اشتهیخن از توابع سمرقند بود و روستاها و باغ و بوستان و مرغزار بسیار داشت و در غایت صفا و خرمی و دارای باغ‌ها، قرا و گردشگاه‌ها و بیشه‌های بسیار و کهندژی در شهر و ربض و نهرهای بسیار و آبادی‌هایی بود. عجیف بن عنبسه در یکی از قرای آن ساکن بود و اصطخری تأکید کرده که عجیف در این ناحیت مقام داشت تا معتمد او را گرفت و سپس دهکده‌ها، مزارع و بازارهای واقع در اشتهیخن را تصرف کرد ([Istakhri, 1961: 254](#)). [Ibn Hawqal, 1987: 227 & 223](#) و جزو ضیاع سلطانی قرار داد. شاید به دلیل اهمیت و آبادانی اشتهیخن بود که معتمد آن را بر دیگر ولایات ترجیح می‌داد. سرگذشت املاک عجیف بن عنبسه و خاندان بخارخده نشان می‌دهد که بعد از سرکوب شورش‌های محلی و اعدام مخالفان سیاسی، املاکشان مصادره و به ضیاع سلطانی تبدیل می‌گردید و یا به‌عنوان پاداش به فرماندهان نظامی داده می‌شد. موارد فوق نشان می‌دهد مصادره املاک مخالفان خلیفه سنتی معمول برای افزایش ضیاع سلطانی بود. بدین ترتیب، خلفای عباسی تا پایان خلافت معتمد بر ضیاع سلطانی در خراسان و ماوراءالنهر افزودند اما با استقرار

از این طریق ضیاع سلطانی به املاک خصوصی تبدیل شد. با این حال، احتمالاً با کاهش قدرت خلفا و آزادی عمل حکام محلی، آنان توانایی فروش ضیاعی را یافتند که به اقطاع گرفته بودند.

سقوط طاهریان و تغییرات مالکیت زمین

در دوره طاهریان مهم‌ترین شیوه تغییر مالکیت زمین از طریق واگذاری اقطاع، خرید و فروش و وقف بود. افزایش امنیت داخلی و توجه به زمینداری موجب ارزشمندی زمین شد و تعداد زیادی از اعضای این خانواده در خراسان و نیشابور صاحب املاک شدند که با ورود یعقوب بن لیث به نیشابور بیشتر آن‌ها مصادره و از املاک شخصی به ضیاع حکومتی به نفع صفاریان تبدیل گردیدند. ورود یعقوب به نیشابور در شوال ۲۵۹ ق باعث دستگیری محمد بن طاهر و خاندانش و ضبط اموالشان شد (Ya'qubi, 1977: 85). گفتگوی یعقوب لیث با ابراهیم بن احمد الحاجی نشان می‌دهد املاک خاندان طاهری صرف‌نظر از عملکردشان در ابتدا توسط یعقوب مصادره شد، اما معدود مواردی نظیر ابراهیم بن احمد مستثنی شدند (Gardizi, 1984: 309). هنگامی که محمد بن طاهر از نیشابور بیرون برده شد، کوشک‌ها و سرای‌ها آباء و اجداد و بنی‌اعمام خود را ویرانه دید (Fami Heravi, 2008: 51). این تغییرات بیشتر در خراسان اتفاق افتاد و املاک طاهریان در ماوراءالنهر کمتر دچار تغییر شد. در بخارا برخلاف نیشابور بازماندگان طاهریان همچنان وارث املاک پدری خود بودند (Tha'alibi, 1983: 4/79)، اما تحولات سیاسی سال‌های پس از یعقوب لیث احتمالاً تأثیر منفی بر سرنوشت ضیاع سلطانی در خراسان گذاشته است. نیشابور، مرو و هرات طی دو دهه از ۲۶۵ ق تا ۲۸۷ ق درگیر جنگ‌های داخلی بین عمرو لیث با ابوظلحه منصور بن مسلم شرکب، خجستانی، رافع بن هرثمه، احمد بن سهل و حسین مروودی بود که در نهایت به رویارویی با امیر اسماعیل سامانی و

اسارت عمرو لیث صفاری انجامید (Mombini, & Forouzani, 2018: 34-37).

فروش ضیاع در زمان سامانیان

روی کارآمدن سامانیان در ماوراءالنهر و خراسان واکنشی در مقابل طاهریان یا خلافت عباسی نبود، بلکه بازستاندن قدرت از صفاریان بود. از این رو، تغییر گسترده‌ای در مالکیت زمین و مستغلات در مناطق خارج از سلطه صفاریان ایجاد نشد، اما در قلمرو صفاریان شامل خراسان و سیستان چنین تغییراتی گزارش شده است. در فتح بُست آمده است که احمد بن اسماعیل در ۲۹۸ ق بعد از دستگیری محمد بن علی بن لیث همه مال و املاک مسلمانان را به صاحبانشان بازگرداند (Tarikh-i Sistan, 1987: 293). این گزارش می‌تواند بدین معنی باشد که املاک مسلمانان توسط صفاریان مصادره شده بود که احتمالاً املاک خلافت را نیز می‌توانسته دربرداشته باشد. سامانیان به‌عنوان جایگزین طاهریان و صفاریان، پاره‌ای از املاک و ضیاع خاصه آنان را به مالکیت خود درآوردند که هسته اولیه ضیاع خاصه سامانی را تشکیل داد. از این رو، امرای سامانی در نیشابور صاحب املاکی شدند و ابوسعید محمد بن علی عطار نیشابوری (۳۵۷ ق) که از مشایخ خردمند و از خاندانی ثروتمند بود، وکیل و متولی املاک در زمان امیر نصر بن احمد و نوح بن نصر، در نیشابور بود. شکست صفاریان از سامانیان احتمالاً باعث بازگرداندن املاک طاهریان و سایر املاک مصادره‌ای به سامانیان شد و آنان را زمیندار کرد. مهم‌ترین نشانه آن، تشکیل دیوان ضیاع یا املاک خاصه از زمان نصر بن احمد بن اسماعیل سامانی بود که سرایی برای آن در کنار کاخ خویش ساخت (Narshakhi, 1984: 36). امرای سامانی وارث املاک پدری چندانی نبودند. به همین جهت خود برای خرید ملک می‌کوشیدند (Frye, 2005, 179). آنچه درباره املاک و مستغلات امیر اسماعیل سامانی ذکر شده از طریق خرید بود که برخی نیز از ضیاع سلطانی متعلق به خلفای

عباسی در قلمرو سامانی خریداری شد. اسک‌جگت در بخارا، اراضی جوی مولیان، دشتک، اراضی بخارخده همه جزو ضیاع سلطانی بودند. عوامل مختلفی بر انتقال ضیاع سلطانی به سامانی مؤثر بود. معتضد (۲۷۹-۲۸۹ق) که همزمان با امیر اسماعیل سامانی خلیفه بود، دستور داد عواید هر منطقه را صرف امور کشوری و لشکری همان ناحیه کنند و به عبارتی سرزمین هر فرمانروایی را تیول او قرار داد (Ibn Khaldun, 2003: 2/578).

از سوی دیگر، رابطه سامانیان با خلفای عباسی به دلیل کسب مشروعیت سیاسی عموماً حسنه بود، مانع از مصادره ضیاع سلطانی می‌شد و چالش‌هایی که خلیفه در فارس بر سر دیه‌ها و ضیاع با صفاریان پیدا کرد و به خاطر املاک دولتی در ری رافع بن هرثمه را از ایالت و امارت کل خراسان عزل نمود و به جنگ مستقیم با سرداران خلیفه منجر شد (Ibn Athir, 1992: 18/292)، در قلمرو سامانی وجود نداشت. در اصفهان نیز حارث بن عبدالعزیز مشهور به ابولیلی برخلاف نظر خلیفه ضیاع اصفهان را بین افرادش تقسیم کرد (Mafaroukhi Isfahani, 2006: 112)؛ عباسی دیگر نمی‌توانست ضیاع سلطانی در مناطق دورتر نظیر خراسان و ماوراءالنهر را حفظ کند. به همین جهت تصمیم به فروش آن‌ها به‌طور مسالمت‌آمیز گرفت. از سوی دیگر، اوضاع مالی و نفوذ سیاسی دستگاه خلافت مقارن با تشکیل حکومت سامانیان روبه ضعف نهاده بود و حتی در عراق ضیاع سلطانی به‌طور مستقیم توسط خلیفه به فروش گذاشته شد و در مناطق دورتر این املاک توسط عوامل خلفا فروخته می‌شد. در بین خلفای عباسی کاهش ضیاع سلطانی به‌طور تدریجی شروع شده و در زمان خلافت مقتدر (۲۹۵-۳۲۰ق) به اوج خود رسید. او برای پرداخت حقوق سپاهیان و جلب رضایت بیعت‌کنندگان اقدام به فروش املاک خلافت کرد. خلیفه در ۱۷ محرم ۳۱۷ق به وزیرش ابوعلی بن

مقله و سپاهیان اجازه بیعت و افزایش حقوق آنان را داد و تأکید کرد: «آنچه را از جامه‌ها و فرش‌هایمان مانده می‌فروشیم و املاک خودم و املاک کسانی که دستور من بر آن‌ها رواست می‌فروشیم. پس مردم با وی بیعت تازه کردند» (Tabari, 1996: 16/6929). استقلال حکومت‌های محلی و کاهش خراج‌های خلافت به ضعف مالی و فروش ضیاع سلطانی منجر شد که در خراسان و ماوراءالنهر توسط امرای سامانی خریداری شد. البته اطلاعی از تمام این املاک در دست نیست و تنها موارد شاخص و مهمی از آن در منابع ثبت شده است.

امیر اسماعیل سامانی در ماوراءالنهر املاکی از ضیاع سلطانی خریداری کرد. نرشخی خرید او از ضیاع سلطانی را از حسین بن محمد بن طالوت نوشته است. به‌عنوان مثال، اراضی جوی مولیان که ضیاع ملک طغشاد بود و به هریک از فرزندان و دامادهايش حصه‌ای رسیده بود و ضیاع سلطانی شده بود، توسط امیر اسماعیل سامانی از حسن بن محمد بن طالوت، سرهنگ خلیفه مستعین (۲۴۸-۲۵۲ق) خریداری شد (Narshakhi, 1984: 39). تطبیق تاریخ‌ها نشان می‌دهد خرید این املاک نمی‌توانست در زمان خلافت مستعین انجام گرفته باشد، زیرا او حدود سه دهه قبل از امیر اسماعیل سامانی (۲۷۹-۲۹۵ق) خلیفه بود و حکومت این امیر سامانی مقارن با خلافت معتضد (۲۷۹-۲۸۹ق) و مکتفی (۲۸۹-۲۹۵ق) بود. اگر امیر اسماعیل سامانی در دوره حکومتش این املاک را خریداری کرده باشد، آن‌ها در دست حسن بن طالوت عامل خلیفه سابق بوده و توسط او فروخته شده است. فارغ از اینکه این معامله در چه زمان انجام گرفته، نتیجه آن تبدیل ضیاع سلطانی خلیفه به ضیاع خاصه امیر سامانی بود. جوی مولیان تنها مورد از املاک تغییر مالکیت یافته ضیاع سلطانی در ماوراءالنهر نبود. امیر اسماعیل سامانی علاوه بر آن، دشتک را نیز از حسن بن محمد بن طالوت خرید. صحرایی پیوسته به حصار

بخارا پوشیده از نیستان که امیر اسماعیل آن را به قیمت ده هزار درهم خرید. این ملک آن قدر حاصلخیز و پردرآمد بود که در سال اول، ده هزار هزار درهم درآمد حاصل از فروش نی آن شد (Barthold, 1987: 40; Narshakhi, 1984: 1/260).

املاک بخار خداه نیز از جمله ضیاع سلطانی و در دست ابواسحاق ابراهیم بن خالد بن بنیات بود. آن‌ها قبلاً ضیاع سلطانی شده بود و خاندان بخار خداه تنها از آن بهره‌برداری می‌کردند. آخرین مالک املاک بخار خداه هرسال عایدات غلات آن را نزد نصر بن احمد می‌فرستاد تا به خلیفه معتضد برساند. از آنجاکه نصر بن احمد در ۲۷۹ ق درگذشت و معتضد نیز در همان سال به خلافت رسید، انتقال ضیاع سلطانی بخار خداه به امیر اسماعیل سامانی باید در همین سال انجام گرفته باشد. او ضیاع و مستغلات بخار خداه را از دست ابواسحاق ابراهیم بن خالد بن بنیات بیرون آورد. احمد بن محمد لیث صاحب شرطه بخارا و امیر اسماعیل از وجود این ضیاع نیکو و درآمد حاصل آن تعجب کردند و امیر سامانی متوجه شد که این ضیاع ملک ایشان نیست، بلکه ملک سلطانی است که بر سیل اجرت جامگی به ایشان داده شده که هرسال بعد از رنج بسیار و تکلف بیست هزار درهم حاصل به دست می‌آورد. امیر اسماعیل سامانی با ابواسحاق ابراهیم بن خالد مذاکره کرد و مقرر شد این اراضی را از او بگیرند و ابوالحسن عارض هرسال ۲۰ هزار درهم به او دهد. بدین شکل ضیاع بخار خداه از دست وارثانش بیرون آورده شد. ابواسحاق ابراهیم نیز در ۳۰۱ ق از دنیا رفت و فرزندانش در دیه سفنه و سیونج ماندند (Narshakhi, 1984: 16).

قنوات در مقاله «خاتون بخارا» بدون اشاره به فرآیند سلطانی شدن املاک بخار خداه این روند را به اشتباه چنین تفسیر کرده که امیر اسماعیل سامانی کوشید ارتداد پدران او را بهانه مصادره این اموال قرار دهد و این املاک را نه ملک آنان، بلکه

ملک سلطانی می‌دانست (Ghanavat, 2009: 32). درحالی‌که املاک بخار خداه از زمان ارتداد بزرگان خانواده در اوایل دوره عباسیان ضیاع سلطانی شده بودند و به همین جهت درآمد آن را به خلیفه می‌پرداختند و سپس امیر اسماعیل سامانی با شرط پرداخت حقوق جامگی ابواسحاق آن را به املاک سلطانی سامانی تبدیل کرد و بدین ترتیب املاک بخار خداه در اختیار امرای سامانی قرار گرفت و به ضیاع خاصه تبدیل شد، اما از سرنوشت سهم خلیفه از این املاک گزارشی ثبت نشده است. اگرچه امیر اسماعیل سامانی بسیاری از املاک خاندان بخار خداه را که ضیاع سلطانی بودند، خریداری کرد، اما برخی از آن‌ها نظیر ورخشیه را نیز مصادره نمود. اسماعیل سامانی ده ملک بخار خداتان را که سالی بیست هزار درهم درآمد داشت، ضبط و مصادره کرد و به اهل ده تکلیف کرد که کاخ را مسجد سازند، اما به مقصود نرسید. کاخ به فرمان احمد بن نوح بن نصر خراب شد و مصالح آن در ساختمان کاخی که او در قرب کهن دژ بخارا بنا کرده بود، به کار رفت (Barthold, 1987: 1/271).

احتمالاً برخی از ضیاع سلطانی در ماوراءالنهر همچون عراق به شخصیت‌های صاحب نفوذ در دستگاه خلافت فروخته شده باشد، زیرا برخی از آنان بدون اینکه خاستگاه بومی در اینجا داشته باشند، صاحب املاک وسیعی بودند. نحوه انتقال اینگونه املاک به رجال صاحب نفوذ بغداد مشخص نیست. مهم‌ترین آنان ابن فرات بود که در زمان خلافت مقتدر سه بار به وزارت رسید و صاحب املاک وسیعی در عراق بود. قریه ارثخشمین^۱ از توابع خوارزم نیز متعلق به ابن فرات بود که توسط وکیل او فضل بن موسی نصرانی اداره می‌شد. ابن فضلان در سفر به قلمرو خرزها (۳۰۹ ق)، قرار بود این ملک را از فضل بن موسی نصرانی تحویل گرفته و به احمد بن موسی خوارزمی بسپارد (Ibn Fazlan, 1966: 62). همچنین، مقرر شد از درآمد املاک ارثخشمین جیره فقها و

۱. فرای نام این قریه را Artahusmitan نوشته است (Ibn Fazlan, 1966: 120).

معلمین پرداخت و برای پادشاه اسلاوها (صقالبه) مسجدی ساخته شود (Ibn Fazlan, 1966: 57). نامه نوشته شده در این زمینه به نصر بن احمد سامانی نشان می‌دهد اینگونه امرای تابع خلیفه، اطلاعات دقیقی از اداره املاک مالکان غایب داشتند و بر اداره آن‌ها نظارت می‌کردند. نحوه اداره املاک خلیفه و وابستگان او از طریق همین نمونه مشخص می‌شود که گوشه‌ای از رقابت سخت بین کارگزاران برای به دست گرفتن آن‌ها را نیز نشان می‌دهد (Ibn Fazlan, 1966: 63). بعد از استقرار حکومت سامانیان، بخش مهمی از ضیاع سلطانی در قلمروشان به‌طور مسالمت‌آمیز از طریق خرید و فروش به ضیاع خاصه تبدیل شد، اما شواهدی از تغییر کامل یا باقیمانده اینگونه املاک در مناطق دوردست وجود ندارد. با این حال، تحولات سیاسی نیز باعث شد تا اینگونه اراضی دیگر ارزش سابق را نداشته باشند.

امیر بخارا شنیده بود که پیش از اقامت پادشاهان در بخارا، قیمت ضیاع کوشک مغان بیشتر بود و اگر کسی می‌خواست یک جفت گاو زمین بخرد، نمی‌توانست و اگر می‌یافت هر جفتی به کمتر از دوازده هزار درهم سنگ نقره نمی‌توانست بخرد. ثبات و امنیت نسبی قلمرو سامانیان به‌ویژه در اطراف بخارا مؤثر بر قیمت‌ها بود. انتخاب بخارا به‌عنوان دارالامک اگرچه بر ارزش و اعتبار شهر و آبادانی آن افزود، اما از اهمیت کشاورزی‌اش کاست. مهم‌ترین تغییر در هفتصد کوشک آل‌کشکشان مشاهده شد. کوشک‌هایی که از زمان ورود قتیبه بن مسلم ساخته شدند، بیشترشان تا اواخر دوره سامانی ویران و جزو شهر شدند و تنها دو سه کوشک مانده بود که آن را کوشک مغان می‌خواندند و بسیار ارزشمند بودند (Narshakhi, 1984: 43). نرشی روند کاهش قیمت اراضی بخارا را در زمان امیر حمید (۳۲۱-۳۴۲ق) ثبت کرده است، به‌طوری‌که چنان ارزان شده بودند که هر جفت زمین به چهار هزار درهم سنگ نقره رسیده بود و در اواخر دوره سامانی ضیاع کوشک مغان چنان کم‌ارزش شد که به‌رایگان

می‌دادند و کسی نمی‌خواست و آنچه می‌خرید همانند رایگان بود. علت اصلی این تنزل به عوامل انسانی نیز مربوط می‌شد و احمد بن محمد نصر آن را به سبب ظلم و شفقت بر رعیت نوشته است (Narshakhi, 1984: 44)، اما عدم توجه به حصار بخارا بسیار مؤثر بر سرنوشت املاک در آنجا بود. این گزارش نشان می‌دهد تولید محصول از عوامل مؤثر بر تغییر مالکیت زمین بود، اما کاهش محصول و ارزانی بیش از حد خریداران را نسبت به تغییر مالکیت بی‌میل می‌کرد و بی‌توجهی به امنیت داخلی بخارا در اواخر دوره سامانیان ارزش زمین را به شدت پایین آورد. حکومت سامانی با خرید املاک، ضیاع خاصه را به وجود آوردند که شکل جدیدی از مالکیت متعلق به امرای سامانی بود.

نتیجه‌گیری

تغییر خلافت از امویان به عباسیان از رویدادهای بزرگ قرن دوم هجری بود که پیامدهای مختلف سیاسی، اجتماعی، اقتصادی داشت. تغییر مالکیت زمین یکی از پیامدهای این واقعه بود. این تغییر از یک سو باعث مصادره املاک امویان، ملاکان بزرگ و حتی دبیران نصر بن سیار در خراسان و ماوراءالنهر توسط ابومسلم شد و از سوی دیگر برخی از املاک مصادره شده دوره اموی نظیر املاک کدرخینه در بخارا را به صاحبش بازگرداند. با بروز شورش‌های متعدد روستایی در اوایل دوره عباسی و شکست آن‌ها، زمینه مصادره املاک مغلوبین فراهم و بیشتر آن‌ها به ضیاع سلطانی تبدیل شدند و خلفای عباسی در دورترین نقطه قلمروشان نیز صاحب املاک گردیدند. عزل و اعدام سرداران بزرگی نظیر افشین و عجبیه بن عنبسه در زمان خلافت معتمد نیز باعث مصادره املاکشان در ماوراءالنهر به نفع خلیفه شد. استقرار طاهریان در خراسان تغییر مشهودی در مالکیت زمین ایجاد نکرد، اما از اواخر آن دوره به‌ویژه زمان محمد بن طاهر، بخشی از ضیاع سلطانی توسط معتمد و موفق برادرش به‌صورت اقطاع واگذار شد که برخی از آن‌ها به

- Ibn Khurrdadhbih. (1992). *Routes and realms* (S. Khakrand, Trans.). Mirath-e Melal Publications. [In Persian]
- Ibn Khaldun, A.-R. ibn M. (2003). *Muqaddimah (Introduction to history)* (M. P. Gonabadi, Trans.). Elmi va Farhangi Publishing. [In Persian]
- Ibn Hawqal. (1987). *Travel account of Ibn Hawqal: Iran in Surat al-Ard* (J. Shoar, Trans.). Amir Kabir. [In Persian]
- Ibn Fazlan, A. ibn F. ibn al-A. (1966). *Travel account* (A.-F. Tabatabaei, Trans.). Iran Culture Foundation. [In Persian]
- Ibn Taqtaqi, M. ibn A. (1988). *Tarikh al-Fakhri on kingship and Islamic states* (M. V. Golpaygani, Trans., 3rd ed.). Elmi va Farhangi Publishing. [In Persian]
- Ibn Miskawayh, A. A. (2001). *Experiences of nations* (A.-Q. Emami, Trans., Vol. 3). Soroush. [In Persian]
- Abu'l-Ma'ali, M. ibn U. (1997). *Bayan al-Adyan* (M. T. Daneshpajouh & G. Pishnamazadeh, Eds.). Dr. Mahmoud Afshar Endowment Foundation. [In Persian]
- Abu Yusuf, Y. ibn I. (2020). *Al-Kharaj* (S. M. R. Rabanizadeh, Trans.). Institute for Humanities and Cultural Studies. [In Persian]
- Spuler, B. (1990). *History of Iran in the early Islamic centuries* (M. Mirahmadi, Trans.). Elmi va Farhangi Publishing. [In Persian]
- Istakhri, A. I. I. (1961). *Routes and kingdoms* (I. Afshar, Ed.). Book Translation and Publishing Bureau. [In Persian]
- Izadi, H., & Hosseini, S. M. (2015). Bukhara and the role of the Samanids in its flourishing. *Islamic History Quarterly*, 16(2), 115–139. [In Persian with English abstract]
- https://hiq.bou.ac.ir/article_14559.html

مالکان شخصی فروخته شد. یعقوب لیث صفاری نیز با ساقط کردن طاهریان بیشتر املاک آنان را در نیشابور مصادره کرد؛ تغییری که به خراسان محدود ماند و ضیاع سلطانی ماوراءالنهر سرنوشت دیگری یافت. با این حال، مقارن با تأسیس حکومت سامانی شرایط مالی و سیاسی خلافت تغییر کرد. امیر اسماعیل سامانی بخش مهمی از املاک ضیاع سلطانی شامل املاک بخار خداه، اراضی جوی مولیان و دشتک را از حسن بن طالوت عامل خلیفه عباسی خریداری کرد و جزو ضیاع خاصه قرار داد. این تغییر مالکیت مقارن با مشکلات مالی خلافت و اقدام به فروش ضیاع سلطانی در عراق اوج گرفت. از این رو، در روندی طبیعی بخش مهمی از ضیاع سلطانی با تشکیل حکومت‌های محلی در خراسان و ماوراءالنهر و کاهش نفوذ مستقیم خلافت در آنجا به ضیاع خاصه سامانیان تبدیل شدند.

Reference

- Anamradnejad, R. (2020). The nature of urban transformation in the historical city of Merv. *Journal of Greater Khorasan*, (38), 73–90. [In Persian with English abstract]
- https://jgk.imamreza.ac.ir/article_137962_7cb574959822e44fbd9972d6fa7174c3.pdf
- Al-Rayyis, D. al-D. (1994). *Taxation and financial systems of Islamic states* (F. Akbari, Trans.). University of Isfahan. [In Persian]
- Akbari, A. (2005). *History of the Tahirid dynasty from beginning to end*. Islamic Research Foundation; SAMT. [In Persian]
- Ibn Adam, Y. ibn A. ibn S. al-Umawi. (2013). *Kitab al-Kharaj* (A. M. Shakir, Ed. & Annotator). Maktabat al-Thaqafa al-Diniyya. [Original work in Arabic]
- Ibn Athir, A. ibn M. (1992). *The complete history of Islam and Iran* (A. Khalili & A.-Q. Halat, Trans.). Elmi Publishing Institute. [In Persian]

- Frye, R. (2005). *Bukhara: The medieval achievement* (M. Mahmoudi, Trans., 3rd ed.). Elmi va Farhangi Publishing. [In Persian]
- Ghanavat, A. (2009). The lady of Bukhara. *Islamic History and Civilization*, 5(10), 3–34. [In Persian]
- Gardizi, A. S. A. ibn D. ibn M. (1984). *Zayn al-Akhbar* (A. Habibi, Ed.). Donyaye Ketab Publishing. [In Persian]
- Ganji Hersini, A. (2014). Political and administrative conditions in Khorasan from the beginning of Abbasid rule to the rise of the Tahirids (132–205 AH) [M.A. thesis, University of Birjand]. [In Persian]
- Sa'idian Jezi, M. (2015). Sources of Umayyad financial income in Khorasan. *Islamic Studies: History and Culture*, 47(94), 137–158. [In Persian] https://jhistory.um.ac.ir/article_26372.htm
- Majmal al-Tawarikh wa al-Qisas. (n.d.). M. al-Shoara Bahar & B. Ramazani (Eds.). Kalaleh Khavar. [2nd ed., In Persian]
- Mafaroukhi Isfahani. (2006). *Mahasen-e Isfahan* (H. bin M. Awari, Trans.; A. Eqbal Ashtiani, Ed.). Municipality Cultural and Recreation Organization. [In Persian]
- Mombini, A., & Forouzani, A.-Q. (2018). Factors affecting the political-military relations of 'Amr ibn Layth Saffari and Ismail Samani. *Journal of Greater Khorasan*, (32), 31–42. [In Persian with English abstract] https://jgk.imamreza.ac.ir/article_137923.html
- Najafzadeh, A., & Imanpour, M.-T. (2022). The change of Khorasan and Transoxiana land ownership from arrival of Islam to the end of Umayyad. *Journal of Greater Khorasan*, (47), 1–16. [In Persian with English abstract] https://jgk.imamreza.ac.ir/article_153122.html
- Barthold, W. W. (1987). *Turkestan down to the Mongol invasion* (K. Keshavarz, Trans., 2nd ed.). Agah Publishing. [In Persian]
- Baladhari, A. ibn Y. (1958). *Fotoh Al boldan* (M. Tawakol, Trans.). Nugroh Publications. [In Persian]
- Tarikh-i Sistan (History of Sistan). (1987). Kalaleh Khavar. [2nd ed., In Persian]
- Tha'alibi, A. M. A. al-N. (1983). *Yatimat al-Dahr fi Mahasin Ahl al-Asr* (M. Qamisiya, Ed., Vol. 4). Dar al-Kutub al-'Ilmiyya. [In Persian]
- Tabari, M. ibn J. (1996). *History of Tabari* (A.-Q. Payandeh, Trans., 5th ed.). Asatir. [In Persian]
- Jahshiyari, M. ibn 'A. (1969). *Al-Wuzara wa al-Kuttab* (A.-F. Tabatabaei, Trans.). [n.p.]. [In Persian]
- Hakim Nishapuri, A. 'A. (1996). *Tarikh-i Nishapur* (M. ibn H. K. Nishapuri, Trans.; M. R. Shafiei Kadkani, Ed.). Agah. [In Persian]
- Hodud al alam men al mashreq ela al maqreb. (1982). M. Sotoudeh (Ed.). Tahouri Library. [In Persian]
- Khwarazmi, A. 'A. M. ibn A. ibn Y. K. (1968). *Mafatih al-'Ulum* (H. Khadivjam, Trans.). Iran Culture Foundation. [In Persian]
- Daniel, E. L. (1997). *Political and social history of Khorasan during the Abbasid period (129–205 AH / 747–820 AD)* (M. Rajabnia, Trans.). Elmi va Farhangi Publishing. [In Persian]
- Dinawari, A. H. (2004). *Akhbar al-Tiwal* (M. M. Damghani, Trans., 4th ed.). Ney Publishing. [In Persian]
- Fami Heravi, A. ibn A.-J. (2008). *History of Herat (newly found manuscript)* (M. H. Mirhosseinin & M. R. Abouei Mehrizi, Eds.; I. Afshar, Foreword). Mirath-e Maktoub. [In Persian]

Narshakhi, A. B. M. ibn J. (1984). *History of Bukhara* (M. Razavi, Ed., 2nd ed.). Toos. [In Persian]

Yaqut al-Hamawi, Y. ibn A. (2004). *Mu'jam al-Buldan* (A. N. Monzavi, Trans.). Iranian Cultural Heritage Organization. [In Persian]

Ya'qubi, A. ibn I. (2003). *History of Ya'qubi* (M. I. Ayati, Trans., 9th ed.). Elmi va Farhangi Publishing. [In Persian]

Ya'qubi, A. ibn I. (1977). *Al-Buldan* (M. I. Ayati, Trans.). Book Translation and Publishing Bureau. [In Persian]